

En recension av Aksel Sandemoses *En flykting korsar sitt spår* Av Jonathan Howard

Förlaget Themis i Stockholm gav ut i maj 2010 en svensk översättning av en bok som Aksel Sandemose skrev på norsk riksmål 1933 med den kryptiska titeln *En flykting krysser sitt spor*. Tio år innan han dog 1965 gav han ut en omarbetad version av boken. Den blev alltså en succé 1933, var fortfarande aktuell 1955, men varför ges den ut på nytt och på svenska efter 76 år? Jo, den här är boken om Jantelagen, som åtminstone i Sverige är mycket bättre känd än upphovsmannen.

Världen 1933

Årets stora händelse 1933 var att i Tyskland grep Adolf Hitler makten. (En mindre händelse var att i Storbritannien föddes jag. Min mamma föddes samma år som Sandemose.) Tio år tidigare hade kvinnorna i de flesta europeiska länder, fått rösträtt. Aksel Sandemose var då en 34 årig norrman, född som Axel Nielsen på ön Mors i Danmark – med då som nu ungefär 22.000 invånare. Som 16-åring gick Aksel Sandemose till sjöss och som 31-åring flyttade han till Norge och tog sin norska mors flicknamn Sandemose, samtidigt som han förnorskade sitt förnamn. Han var ju "flyktingen som korsade sitt spår".

Bokens tillkomst

I inledningen berättar Aksel Sandemose hur han först skrev boken som ett 1100-sidigt brev i duform. Han skrev om den sedan i jagform på blott 500 sidor. Kapitelindelningen tillkom i tredje korrekturet. En fiktiv Espen Arnakke berättar om sin uppväxt i den fiktiva staden Jante, samt om allehanda ungdoms-äventyr, bland andra på det lämpligt nämnt Newfoundland, där han för första gången är lycklig, men har ihjäl sin vän.

När nazisterna ockuperade Norge flydde Sandemose till Sverige. Där umgicks han med Eyvind Johnson, vars fru Cilla har översatt boken. Efter kriget åkte Sandemose tillbaka till Norge och 1955 gav han ut en ny version av boken som han hade gett ut 22 år tidigare – och som nu ges ut på nytt.

Sandemose beskriver den nya utgivningen: "Boken har äntligen blivit läst ... och det har kommit en ny generation, en som inte känner sig personligen inblandad ... många år har gått, och en katastrof har drabbat världen under mellanperioden. Det är tydligt att den nya generationen inte riktigt fattar varför de äldre tappade sans."

I förordet till 1955 års version skriver Sandemose att han i 1933 års version "inte fått med tillräckligt" och således hade skrivit som "illa maskerat tillägg" boken *Der stod en benk i hagen*. Den har nu ingått i 1955 års version.

Sandemoses presentation av 1955 års version

"Nu ska jag berätta allt. Och jag måste börja med slutet. Annars vågar jag mig aldrig fram till det sedan. Jag slog en gång ihjäl en människa ... det var så många som blev dräpare på den tiden. Världskriget - " (han kunde väl ha använt pluralis) - "var legaliserat mord och berömvärt slaktande. Det kunde göra detsamma för offren om morderna var legaliserade eller ej, men inte för mördarna ... Det skedde under den tid som man kallar den heta ungdomen ... Barndomen är het, och mandomen är het för den som inte ungdomen gjorde sterila. Ungdomen är den tid då man kommer underfund med hurdan en mask bör vara." När han här nämner masken menar han antagligen att vårt ord person kommer från det grekiska ordet för masken som skådespelarna bar. Fattigpojken från Jante blev nog beläst, var uppenbarligen välbekant med bibeln, med Karl Marx, med Sigmund Freud och sannolikt med den tyske sociologen Ferdinand Tönnies – han med *Gemeinschaft & Gesellschaft*.

Sandemose lyckades inte i den första versionen berätta allt. I förordet till den andra versionen skriver han: *En flykting korsar sitt spår* kan få behålla sitt namn, det namn som boken blev känd under. I mitt hjärta har jag gett den ett annat namn för länge sedan efter en omröstning som vi höll en natt, alla mina änglar och demoner, all de som för ordet i denna bok: Ur djupen ropar vi till dig, O herre ... Kampen mot konformitet blev mindre monoman, men inte mindre uppriktig, och blev väl mera genomtänkt ... en människas revidering av åskådningar efter 1930 ... sedan demonen tvangs att vika en dag 1943 har hämndlystnaden blivit

medkänsla.”

Boken slutar: ”Jag har försökt säga dig sanningen så långt jag ser den, och nu är det bara epilogen kvar.” Och epilogen handlar om Halfway Mountain i Newfoundland, vilka till skillnad från Jante inte är påhittade namn. Som Anna Jörngården skriver i den läsvärda efterordet till den här utgåvan ”Texten blir sitt eget mål, aldrig framme, men alltid på väg.” Hon jämför också P O Enqvists självbiografiska roman om en annan som växte upp under enkla och stränga förhållanden och som barn fick höra att ”man ska inte bli stor på sig”.

Som med Strindbergs *Tjänstekvinnans son* och många andra självbiografiska romaner – Sandemose nämnar med beundran Strindberg - motsvarar inte Espen Arnakkes uppväxt i Jante riktigt Aksel Sandemoses uppväxt på ön Mors, trots att han skriver att ”skildringarna av staden Jante är till sina yttre drag hämtade från staden Nykøbing på ön ... Ur litterär synpunkt – som är den enda som jag kan acceptera – har boken ingenting att göra med en bestämd stad. Det visar sig bäst genom att många har känt igen sin egen hemort – notoriskt har det hänt med folk från Arendal, Tromsø och Viborg.”

Jantelagen

Jantelagen har kommit att uppfattas som en beskrivning av nordeuropeisk blygsamhet. ”Nej, jag är inte så bra på att spela tennis” säger nordbon som kom med i landslaget men ändå ... Den stereotype sydeuropén skulle i stället skryta med sin skicklighet. För Sandemose är Jantelagen emellertid en beskrivning av förtrycket i ett klassamhälle. 1933 års version kom ut i Norge med undertiteln *Førtellning om en morders barndom*, undertiteln till 1955 års version blev dock *Espen Arnakkes kommentarer till Jantelagen*. Sandemose jämför sin Jantelag med Moses tio bud. Men medan det Gamla Testamentets stentavlor ger koncisa levnadsregler beskriver Jantelagens retoriska upprepningar en attityd.

1. Du ska inte tro att du är något.
2. Du ska inte tro att du är lika god som *vi*.
3. Du ska inte tro att du är klokare än *vi*.
4. Du ska inte inbilla dig att att du är bättre än *vi*.
5. Du ska inte tro att du vet mera än *vi*.
6. Du ska inte tro att du är förmer än *vi*.
7. Du ska inte tro att *du* duger till något.
8. Du ska inte skratta åt oss.
9. Du ska inte tro att någon bryr sig om *dig*.
10. Du ska inte tro att du kan lära oss något.

”Den som levde under Jantelagen under de femton år då han skulle försöka bli människa ... han känner dess blodiga eftertryck och hysteriska maktkrav ... Hur ska en varelse skaffa sig en själ i en sådan miljö, hur ska Jante kunna fostra annat än slavar – och en och annan skorpion eller mördare?”

”Det blev till en lag och lagen urartade till religion. Jantelagen och Jantereligionen visar oss att när människorna har hållits nere tillräckligt länge så övertar de själva förtrycket.” Redan vid året för Hitlers maktövertagande förutsåg Sandemose hur fångarna i förintelselägren under Hitler och Stalin skulle samarbeta med fångvaktarna. ”Vi måste regelbundet ha en ny syndabock för det som vi *alla* hade gjort.”

”När jag skrev ner de tio budorden i Jantelagen, satt jag och undrade om det inte sträng taget fanns ett elfte: 'Du tror kanske inte att jag vet något om dig?' ... Att jag inte genast fattade hur det här budet skulle klassificeras berodde på min bristfälliga juridiska träning. Det elfte budet med sin utpräglat terroristiska janteform hörde till en annan kategori än de tio första. Jantelagen som jag citerat var Jantes grundlag. Det 'elfte budet' var Jantes strafflag. Den var alltså helt summarisk och dess rätta juridiska form skulle lyda: 'Om du inte aktar dig så ska fan ta dig'. Men frågeformen är knepigare, den håller sig inte pedantiskt till en avgränsad beskyllning, utan beskyller dig för allt möjligt och slår en trist blixtner i din medvetna.”

”I gamla landslagar och i Mose lag ska du ständigt återfinna Jantelagen, i synnerhet strålar den ur Mose lag, massor av förordningar att hålla packet nere med. Lydnad, anspråkslöshet och vörndnad kallas det när vi efterlever sådan paragrafer. Jantelagens åttonde bud, du skall inte skratta åt oss., sjöng redan David om: 'Må de förfäras över sin skam som säger haha!'”

Sandemose refererar ofta till Psaltaren och i det här fallet har han troligen Psalm 14 i tankarna, som i 1999 års översättning lyder:

”Därarna ... handlar fördärligt och skändligt, ingen gör det goda. Herren blickar ner från himlen, han ser på människosläktet: Finns det någon som är klok, någon som söker sig till Gud? Men alla har avfallit, alla är fördärvade. Ingen gör det goda, ingen enda. Har de ingenting lärt, dessa ogärningsmän ? ... När Herren vänder sitt folks öde, då skall Jakob glädja sig, Israel jubla.”

Sandemose citerar alltså inte exakt, men andemeningen är helt korrekt. I min egen ungdom ackompanjerade jag på tramporgeln i den skotska kyrkan en mer drastisk översättning:

*That there is not a God the fool
Doth in his heart conclude.
They are corrupt, their works are vile,
Not one of them doth good.*

...
*They altogether filthy are,
They all are backward gone,
And there is none that doeth good,
Yea, sure there is not one.*

Vid två tillfällen refererar Sandemose till Psalm 130 och då med den latinska titeln *De profundis*. I 1999 års översättning lyder den:

Ur djupen ropar jag till dig, Herre. Herre, hör mitt rop, lyssna när jag bönfaller dig! Om du lade synden på minnet, Herre, vem kunde då bestå? Men hos dig finns förlåtelse, och därför fruktar man dig.

Vid det andra tillfället ändrar han dock på titeln, fortfarande på oöversatt latin: ”Det finns en mening som jantemänniskan säger bittida och sent och mitt på dagen, en mening med några torftiga variationer som ger henne kramp innan hon somnar och mardrömmar om natten. Den lyder: ”Jag bryr mig sannerligen inte om vad folk säger!’ Ack, vad hon bryr sig om det. Hon bryr sig inte om något som helst annat, meningen är hennes enda försvar i hennes eländiga liv ... *De profundis te Deum laudamus!*” (Ur djupen prisar jag dig, Herre).

Fattigdom

”Det krävs ett gränslöst tålamod när en familj lever på existensminimum. En enda förlorad veckolön eller ett missöde och familjen är hopplöst skuldsatt eller svälter ... Under sådana omständigheter insåg vi att vi var lågstående och inte fick jämföra oss med bättre folks barn. Men det var just vad vi gjorde. Så grundläggs proletärens hat till arbetet.”

Jag själv var ännu inte i skolåldern när det andra världskriget bröt ut, men de som är bara några år äldre säger att i klassamhället som då fanns var det bland annat klädseln som betecknade en arbetare. På Jante klappar träskorna på gatan och Sandemose lägger till detaljen: ”Underkläder använde vi inte.”

Arbetstagaren

I Jante mot slutet av ett år säger chefen till berättarens pappa att i juletiden ska man vara givmild och därför får familjen handla för mer än en månadslön vid en affär som chefen har en förbindelse med. Familjen jublar men mamman är stolt och handlar för bara 80 procent av det tillåtna, för att visa att de minsann inte behöver allmosor. Månatligt under det följande året dras ”gåvan” av från pappans lön. I våra dagar skulle en sådan arbetsgivare bums fått med facket att göra. Inte ens de som tillhandahåller grå och papperslös arbetskraft skulle våga göra det.

Skolan

Även i skolan gällde Jantelagen, med mycken sadism och översitteri. Espen Arnakkes fröken Nibe undersöker elevernas naglar och utdelar örfilar till de smutsiga, utan att förklara varför. ”Om fröken Nibe hade talat om för oss, så hade det blivit ett mysterium mindre i världen.” En gång slår en pojke tillbaka – han är ju redan ganska storväxt – och ingen förstår.

Avslutning

Aksel Sandemose är alltså mer än Jantelagens upphovsman. Boken är läsvärd som en engagerad personlig

skildring av en samhällsordning som är försvunnen, åtminstone i Europa. Den skrevs innan de stora psykologernas arbete blev allmänt känt och med en klar förståelse för barnets synpunkt. Till exempel: "Barn plågas av de vuxnas kärlekslek. De förstår inte vad den ska tjäna till, och när de försöker härma den får de bara bekräftelse på att det är en tråkig lek. Lusten som finns hos barnet tar sig andra utlopp ... Hemmet är en större livsmoder. I den kommer inbördes handlingar mellan andra att verka skrämmande när de är obegripliga och barnet tydligen inte är välkommet i sammanhanget."

På baksidan av den här utgåvan står att "hela hans diktning formar sig till ett enda jagdrama". Detta är lika orättvist som att avfärda honom som Jantelagens uppfinnare.